

شَحَام، یوسف بن عبداللہ بن اسحاق، متکلم معتزلی بصری قرن سوم. از تاریخ ولادت و درگذشت وی اطلاعی در دست نیست، اما مسلم است که هشتاد سال عمر کرده و از حیاتش در زمان شورش صاحب الزنج (ع ادامہ مقاله) برمی آید که پس از ۲۵۷ درگذشته است (ع قاضی عبدالجبارین احمد، فضل الاعتزال، ص ۲۸۰). شَحَام رئیس معتزله بصره بوده و گروه شَحامیه به وی منسوب است (بغدادی، ص ۱۷۸؛ ابن مرتضی، ص ۱۶۴). او جوان ترین شاگرد ابوالہذیل عکاف* بوده است (قاضی عبدالجبارین احمد؛ ابن مرتضی، همانجا؛ نیز ع خطیب بغدادی، ج ۴، ص ۵۸۳؛ شهرستانی، الملل و النحل، ج ۱، ص ۷۱). از عبارتی در الانتصار خیاط (ص ۵۳) برمی آید که از محضر معمر بن عباد سَلَمی* نیز استفاده کرده است. مهم ترین شاگرد شَحَام، ابوعلی جُبائی* است (ع قاضی عبدالجبارین احمد، همانجا؛ ابن حجر عسقلانی، ج ۶، ص ۳۲۵).

شَحَام در زمان واثق بالله (حک: ۲۲۷-۲۳۲)، خلیفه عباسی، به پیشنهاد ابن ابی دؤاد ناظر دیوان خراج شد و بر کار فضل بن مروان نظارت می کرد (ذهبی، ج ۱۰، ص ۵۵۳؛ ابن مرتضی، ص ۱۶۵). او در زمان شورش زنگیان در ۲۵۷ در بصره به اسارت درآمد و پس از مناظره ای با صاحب الزنج آزاد شد یا بنابه روایتی دیگر، از آنجا گریخت (ع قاضی عبدالجبارین احمد، فضل الاعتزال، ص ۲۸۰-۲۸۱؛ ابن حجر عسقلانی، همانجا).

شَحَام به مهارت در جدل مشهور بوده و ردیه های متعدد نوشته است. کتابی نیز در تفسیر قرآن داشته است (قاضی عبدالجبارین احمد؛ ابن مرتضی، همانجا). شمس الدین ذہبی (ج ۱۰، ص ۵۵۲) این کتابها را از وی نام برده است: الاستطاعة علی المجبرة، کتاب الارادة، کتاب کان و یکون و کتاب دلالة الاعراض. هیچ یک از آثار شَحَام در دست نیست.

مشهورترین رأی شَحَام سخنی است که درباره شیثیت معدوم به وی نسبت می دهند. گفته اند که شَحَام معتقد بود خصوصیات موجود را می توان به معدوم هم اطلاق کرد (ع شهرستانی، کتاب نهاية الاقدام، ص ۱۵۱). چنانکه جوینی (ص ۲۳) گفته است شَحَام حقیقت شیء را معلوم بودن می دانسته نه موجود بودن، و لذا امور معدوم را هم متعلق علم خدا می شمرده است. این رأی را معتزله بصره از شَحَام گرفتند و بعدها رأی بسیاری از معتزله شد (ع همان، ص ۲۳-۲۴؛ شهرستانی، همانجا؛ نیز ع «اثبات ازلی»، «شیء / شیثیت»؛ قس د. اسلام، چاپ دوم، ذیل ماده).

بر اساس اعتقاد به شیثیت معدوم، شَحَام بر آن بود که می توان گفت خداوند از ازل، عالم به بعضی امور است،

بیهقی (متوفی ۵۶۵؛ ج ۱، ص ۱۸۳) به آن اشاره کرده است. ابن طباطبا علوی اصفهانی نیز از این اثر در تألیف کتاب خود، منتقلة الطالبية، سود جسته است و در مواردی به اینکه اثری مکتوب از شجری در اختیار او بوده و از آن نقل قول می کند، تصریح کرده (ع ص ۷۶، ۷۶، ۱۱۴، ۱۳۸، ۱۵۵، ۲۴۲، ۲۵۹) و در موارد متعدد دیگر به ذکر مطلب به نقل از او اکتفا کرده است (برای نمونه ع ص ۱۲، ۳۶، ۷۱). علی بن عبيدالله منتجب الدين رازی (ص ۲۰۱) از این کتاب با عنوان انساب آل ابی طالب یاد کرده است (نیز ع آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۷۸-۳۷۹).

منابع: محمدحسن آقابزرگ طهرانی، الذريعة الى تصانيف الشيعة، چاپ علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳؛ همو، طبقات اعلام الشيعة: النابس في القرن الخامس، چاپ علی نقی منزوی، بیروت ۱۳۹۱/۱۹۷۱؛ ابن ابي الرجال، مطلع البدر و مجمع البحور في تراجم رجال الزيدية، چاپ عبدالرقيب مطهر محمد حجر، صعدة، يمن ۲۰۰۴/۱۴۲۵؛ ابن الوزير، الفلک اللوار في علوم الحديث و الفقه و الآثار، چاپ محمدحیی سالم عزان، صعدة، يمن ۱۹۹۴/۱۴۱۵؛ ابن جوزی؛ ابن حجر عسقلانی، لسان الميزان، چاپ عبدالفتاح ابووغده، بیروت ۲۰۰۲/۱۴۲۳؛ ابن طباطبا علوی اصفهانی، منتقلة الطالبية، چاپ محمدمهدی حسن خرسان، نجف ۱۹۶۸/۱۳۸۸؛ ابن کثیر، البداية و النهاية، بیروت ۱۹۹۰/۱۴۱۱؛ عبدالله بن عیسی افندی، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، چاپ احمد حسینی، قم ۱۴۰۱-۱۴۱۵؛ ایمن فؤاد سید، تاریخ المذاهب الدینیة فی بلاد الیمن حتی نهاية القرن السادس الهجری، قاهره ۱۹۸۸/۱۴۰۸؛ علی بن زید بیهقی، لباب الانساب و الالقباب و الاعقاب، چاپ مهدی رجائی، قم ۱۴۱۰؛ مجدالدین حسنی مؤیدی، الشَّخْف شرح الزُّلْف، صنعا ۱۹۹۷/۱۴۱۷؛ احمد حسینی اشکوری، فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آية الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۲۷-۱، قم ۱۳۵۴-۱۳۷۶ ش؛ محمدبن احمد ذہبی، تاریخ الاسلام و وقیات المشاهیر و الاعلام، چاپ بشار عؤاد معروف، بیروت ۲۰۰۳/۱۴۲۴؛ یحیی بن حسین شجری، سیرة الامام المؤید بالله احمد بن الحسن الهارونی، چاپ صالح عبدالله احمد قربان، صنعا ۲۰۰۳/۱۴۲۴؛ همو، کتاب الامالی و هی الشهيرة بالامالی الخمسية، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳؛ ابراهیم بن قاسم شہاری، طبقات الزيدية الكبرى، قسم ۳: بلوغ المراد الى معرفة الاسناد، چاپ عبدالسلام وجیه، عمان ۲۰۰۱/۱۴۲۱؛ عبدالسلام وجیه، مصادر التراث في المكتبات الخاصة في اليمن، عمان ۲۰۰۲/۱۴۲۲؛ حمیدبن احمد مَحَلِّي، الحدائق الورديّة في مناقب ائمة الزيدية، چاپ مرتضی محطوری حسنی، صنعا ۲۰۰۲/۱۴۲۳؛ اسماعیل بن حسین مروزی علوی، الفخری فی انساب الطالبين، چاپ مهدی رجائی، قم ۱۴۰۹؛ علی بن عبدالله منتجب الدين رازی، فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفيهم، چاپ عبدالعزيز طباطبائي، بیروت ۱۹۸۶/۱۴۰۶؛ عبدالله بن حمزه منصور بالله، کتاب الشافي، صنعا ۱۹۸۶/۱۴۰۶.

/ محمدکاظم رحمتی /